

UDC
UDK 911 (497.12) »franciscejski kataster« = 863

POMEN FRANCISCEJSKEGA KATASTRA ZA AGRARNO — GEOGRAFSKA PROUČEVANJA

Milan Natek*

I.

Ni pretirana trditev, da sodijo zapiski in karte franciscejskega katastra med izredno pomembne, dragocene in dokaj zanesljive vire, na katere se naslanjajo tudi številna predvsem agrarno-geografska proučevanja. Kritična presoja in prikaz franciscejskega katastra in vsega k njemu pripadajočega gradiva nam ponuja možnosti, da obnovimo vsaj približno podobo posameznih družbenogeografskih pojavov v pokrajini, kajti v franciscejskem katastru je neposredno ali posredno zarisano in opisano stanje našega podeželja, kakršno je bilo v dvajsetih letih minulega stoletja. Potemtakem je na osnovi tega gradiva mogoče prikazati in osvetliti poldrug stoletni razvoj vsaj nekaterih najbolj tipičnih prvin agrarne pokrajine. Prav tako pa je mogoče spoznati ter prikazati pomen in spremembe posameznih predelov in območij, in sicer v sklopu razčlenitev posameznih družbenogospodarskih sistemov, ki so bili tako značilni za posamezna obdobja.

Od nastanka franciscejskega katastra pa do danes so zajeli in oblikovali naše podeželje vplivi treh najpomembnejših družbenogospodarskih sistemov: a) zapoznili odmevi razkrajajočega se fevdalnega obdobja, ki nam je med drugim zapustilo tudi tako značilne oblike zemljiške razdelitve in socialne slojevitosti vasi, kakršne imamo na Slovenskem; b) številne oblike kapitalizma in vzporedno s tem obdobjem porajajoče se industrializacije; c) v vse to so se vraščale temeljne povojne družbenogospodarske spremembe, ki slonijo na temeljih samoupravnega socializma. S temi temeljnimi činitelji pa moremo neposredno spremljati prenekatero nastale in porajajoče se spremembe v fiziognomiji agrarne pokrajine, zlasti še človekov odnos do zemljiške posesti kakor tudi do celotnega okolja.

II.

Ze jožefinski kataster (1785—1787) je prinesel celoten po-

---

* Strokovni svetnik, SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Novi trg 4, 61000 Ljubljana, YU.

pis zemljišč z njihovo izmero. Podrobneje je navajal poljedelske kulture. Na podlagi naravnih danosti zemljišč je tudi ocenil njihovo kvaliteto in donosnost. Iz takratne izmere zemljišča so bile izvzete površine poštnih in trgovskih cest ter vse javne poti, pa površine rek in potokov, skalnata področja ter selišča cerkva in župnišč (prim. Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. I. zvezek, Agrarno gospodarstvo, 1970, str. 8 — v nadaljnjem besedilu ZAP; Žumer, 1976, str. 48). Jožefinski kataster nam nudi imena zemljiških lastnikov oziroma posestnikov s podatki oziroma navedbami njim pripadajočega zemljišča (ZAP, str. 8). Pomanjkljivosti tega katastra so se pokazale med drugim tudi v nenatančni izmeri (oceni) zemljišča ter v sumarični ceni pridelkov, med drugim pa tudi v tem, da ni dovolj upošteval dejanskih pridelovalnih stroškov. Prav zato ni mogel podati zadovoljivega vpogleda v prijavljene napovedi davčnih obveznosti in njihove primerjave (Žumer, 1976, str. 49).

Številne pomanjkljivosti jožefinskega katastra je v zadovoljivejši obliki odpravil novi, »stabilni kataster«, ki je bil najavljen s cesarskim patentom z dne 23. decembra 1817. leta. To je tako imenovani franciscejski kataster, ki je zavezal obdavčenju vse rodovitne površine, in sicer na osnovi čistega donosa (dohodka), prav tako pa tudi zazidalna zemljišča. Davkov so bili oproščeni čisto neproduktivni deli zemljišč (npr. pokopališča, javne ceste in poti ter trgi, potoki, prekopi, močvirja, ribniki, jezera itd.). S tem odlokom so bili zavezani za potrebe tega opravila ustreznih uradi (geodetsko-katastrski), da opravijo natančno izmero zemljišča. Dežele takratne avstroogrške monarhije so razdelili v nove davčne oziroma katastrske občine (prim. V. Melik, 1949, str. 171—172, Žumer, 1976, str. 49—50).

V letih 1817 — 1827, ko je nastajal franciscejski kataster, so na podlagi sodobnih in strokovno domala neoporečnih meritev za vsako teritorialno enoto (katastrsko občino) izdelali mape zemljišča v merilu 1 : 2880. Po končani geodetski izmeri na terenu so vse obstoječe in ugotovljene parcele oštevilčili; izračunali so njihovo površino ter sestavili parcelne protokole. Mape so obarvali, in sicer po namembnosti zemljišča (prim. Žumer, 1976, str. 49). Na osnovi zapisanega smemo upravičeno trditi, da franciscejski kataster tudi po kartografskem prikazu in svojem zunanem videzu predstavlja prvo in zelo podrobno, natančno in zanesljivo karto izrabe zemljišča, in sicer na temelju glavnih zemljiških kultur (njive, travniki, vrtovi, vinogradi, pašniki, gozdovi, stavbišča, nerodovitne površine itd.), kakršna je bila v sredini prve polovice 19. stoletja. Šele z zemljiškimi kartami franciscejskega katastra je bilo mogoče sistematično in plastično zajeti za celotno slovensko ozemlje (z izjemo Prekmurja) vse tiste terenske oblike in pojave, ki jih je bilo mogoče prikazati s kartiranjem (ZAP, str. 8).

Tedaj so opravili za vsako katastrsko občino, in za večino od njih so se ohranila v skupnem svežnju dokumentov franciscejskega katastra, naslednja dela: a) izdelali oziroma izrisali so katastrsko mapo v merilu 1 : 2880; b) na terenu so sestavili začasni opis poteka meje davčne (kata-

strske) občine, ki so ga poleg geodeta podpisali še izbrani predstavniki vseh sosednjih (mejnih) občin; c) dokončni opis meje katastrske občine (npr. natančni opis poteka meje; podane so razdalje in smeri med posameznimi zakoličenimi mejniki, pri čemer so omenjena tudi imena — ponavadi hišna — samotnih domačij, zaselkov ali naselij, potokov ter markantnih vzpetin kakor tudi vsa obmejna sakralna znamenja, brvi in mostovi ter kolovozi); č) sumarični pregled namembnosti zemljišča (po zemljiških kulturah s stanjem sredi dvajsetih let preteklega stoletja); d) abecedni seznam zemljiških posestnikov (ki je ponekod obogaten še z njihovim socialnim položajem) s krajem bivališča; e) protokol (zemljiških) parcel, in sicer z zaporedno številko parcele (in z označbo njene lege na listu katastrske mape), izmero in namembnostjo ter z imenom in priimkom njenega lastnika ter krajem njegovega stalnega bivališča; f) protokol stavbnih (zazidanih) parcel z vsemi ustreznimi identifikacijskimi znamenji (velikost in lastniška pripadnost ter neredkokdaj tudi z navedbami glavnih namembnosti stavb oziroma zgradb; stanovanje — hiša, gospodarsko poslopje, klet — zidanica v vinogradu, obrtna delavnica itd.).

Za veliko večino ozemlja SR Slovenije je gradivo franciscejskega katastra shranjeno v Arhivu SR Slovenije v Ljubljani. Za ozemlje nekdanje dežele Kranjske se nam je ohranilo 929 originalnih map z vsemi ustreznimi listinami (protokoli). Za območja nekdanje Koroške in Štajerske, ki so danes v Jugoslaviji, je na voljo v Ljubljani 1.173 originalnih map in 1.114 pripadajočih protokolov; 172 originalnih map je ohranjenih za katastrske občine s Primorskega in Istre (iz obdobja 1823 — 1827, deloma pa še tudi iz let 1811 — 1813) ter za 66 katastrskih občin iz Prekmurja (iz obdobja 1856 — 1860 s kasnejšimi dodatki; prim. Splošni pregled fondov ..., 1960; Vodnik po arhivih ..., 1965; ZAP, str. 12; Žumer, 1976). Potemtakem nam je na razpolago kolikor toliko res zanesljivih podatkov o zemljiških kulturah in njihovih lastnikih kar za 2.340 katastrskih občin, t. j. 88,4% od vseh občin (2.646), ki so vključene v obseg današnjega ozemlja SR Slovenije.

III.

Ze dosedanja številna geografska proučevanja slovenskega podeželja so se naslanjala na gradivo franciscejskega katastra, iz katerega so povzemala nekatera najbolj vidna znamenja in pojave, ki so se ohranili v posameznem kompleksu kmetijskega in drugega zemljišča skozi desetletja in stoletja. V okviru teh proučevanj velja še posebej omeniti Melikova dognanja o kolonizaciji Ljubljanskega barja (1927), Vatovčeve proučitev območja nekdanjega laškega sodnega okraja (1927) pa Blaznikova proučevanja posameznih območij nekdanjega (škofje)loškega gospodarstva (1928; 1934; 1938 in 1975). Domala vsa temeljna Ilešičeva proučevanja slovenskega podeželja slonijo na uporabi franciscejskega katastra kot primarnega historičnega dokumentacijskega vira (1930; 1933; 1934; prim. še Crkvenčič, 1967, str. 6). Vsa dosedanja historično-geografska proučevanja naše agrarne pokrajine pa so dosegla vrh v Ilešičevih

Sistemih poljske razdelitve na Slovenskem (1950), še posebej potem, ko so bila vsa najpoglavitejša dognanja s slovenskega ozemlja soočena z rezultati podobnih in sorodnih proučevanj v sosednjih in drugih evropskih deželah (Ilešič, 1959).

Pomen in veljavo gradiva franciscejskega katastra sta aktualna pri vseh tistih današnjih geografskih proučevanjih, s katerimi želimo osvetliti tudi posamezne razvojne stopnje pri nekaterih najmarkantnejših, to je temeljnih pojavih v pokrajini v razdobju zadnjega poldruega stoletja. Čeprav je bila nekdanja parcelacija slovenskega kmetijskega zemljišča dodobra proučena v številnih in najrazličnejših geografskih delih, s čimer je bila dana tudi možnost dokaj podrobne osvetlitve poteka poselitve našega ozemlja, pa nam ostajajo kljub temu s tega področja še vedno odprte možnosti novih raziskav. Zanima nas na primer, kako so spremembe družbenogospodarskih sistemov vplivale ne samo na menjavo izrabe tal, temveč sploh na prevrednotenje temeljnih naravnih danosti okolja. Tehnološke spremembe v obdelovanju zemlje so prinesle svojstvene spremembe v nekdanjo navezanost posameznih zemljiških kultur na določene oblike reliefa. S proučevanji navezanosti posameznih zemljiških kategorij na drobne reliefne oblike bo mogoče natančneje opredeliti tudi funkcijo površja v posameznem obdobju. Z vrsto podrobnih proučitev v različnih časovnih obdobjih (prerezih) pa se nam odpira možnost, da spoznamo in opredelimo zakonitosti v procesu menjavanja posameznih zemljiških kultur (kategorij) na povsem določenih oblikah površja. Dosedanje proučitve so bolj ali manj puščale ob strani spremembe oblik posameznih parcel. Te so lahko posledica lastninskih (posestnih) sprememb, novih načinov obdelovanja ali pa korenitih družbenogospodarskih posegov v pokrajino (npr. kolonizacija, agrarna reforma, razdelitev nekdanjega skupnega vaškega zemljišča, komasacije, podružbljanja, graditev prometnega omrežja, rast naselij, urbanizacije podeželja idr.).

V neposredni zvezi s parcelacijo je nakazana globalna izraba zemljišča, ki se kaže v zemljiških kulturah. Omeniti moramo, da pri naša franciscejski kataster izredno podrobno razčlenitev zemljiških kultur, kakršne v kasnejših arhivskih zapiskih ne najdemo več. Tiskani obrazec sumaričnega pregleda zemljiških kultur po posameznih katastrskih občinah ima od 34 rubrik kar 31 že izpolnjenih. Podrobna členitev sumarnika zemljiških kultur za dvajseta leta preteklega stoletja nam daje v grobih obrisih takratne namembnosti kmetijskega zemljišča, obenem pa nam vsaj posredno prikazuje vse tedanje oblike proizvodnje in usmerjenosti kmečkih gospodarstev. V podrobnostih nastopajo v franciscejskem katastru naslednje zemljiške kulture in njihove medsebojne povezave: vrtovi, sadovnjaki, lepotni ali cvetlični vrtovi (nasadi), vinogradi, hmeljišča, nasadi tobaka in žafrana, travniki, travniki s sadnim drevjem, pašniki, močvirja in še posebej močvirja s trstičevjem. Med njivami je mogoče razločevati: njive, njive s sadnim drevjem, njive z oljkami, njive z vinsko trto, njive z drevjem in vinsko trto ter riževa polja. Na karti kakor tudi v zemljiškem (parcelnem) protokolu so še posebej omenjene in označene novine (frate, krčvine oziroma lazi). Prikazana sta obseg in

razprostranjenost grmičevja in gozdov. Omenjene so gramoznice, peskokopi in glinokopi, kamnolomi, pa predeli z izrabo šotišč, parcele golega skalovja in drugega nerodovitnega (pustega) zemljišča. Posebej so prikazane površine potokov in rek, jezer in ribnikov, (morskih) solin, poti, kolovozov in cest kakor tudi izmere stavbnega zemljišča z dvorišči vred. Še nekoliko podrobnejši vpogled v členitev zemljiških kultur za leto 1869 pa najdemo v Žumrovij knjižici (1976, str. 127—130).

V franciscejskem katastru vzbujata posebno pozornost obseg in razprostranjenost skupnega vaškega (srenjskega ali občinskega) zemljišča (to so gmajne, ki jih sestavljajo pašniki in gozdovi v neposredni bližini naselij kakor tudi planine v hribovskem svetu). Na osnovi franciscejskega katastra je mogoče spoznati v podrobnostih vsaj nekatere temeljne naravne danosti, ki so ob sočasnih družbenogospodarskih prilikah preprečevale delitev tega zemljišča med vaške upravičence. Nadalje pa moremo spoznati tudi velikost in stopnjo sklenjenosti zemljiške posesti posameznih veleposestev ter spremljati njihov nadaljnji razvoj (razkroj) vse do današnjih dni.

V številnih protokolih franciscejskega katastra je podano tedanje, to je obstoječe socialno obeležje zemljiškega posestnika (lastnika). Ta se namreč vedno in povsod ne ujema več z velikostjo posesti. Socialna sestava naselja v letu 1826 se kaže v številu celih, polovičnih, četrtnskih kmetij (hub ali gruntov). Čeprav se površinska velikost kmetije okrog leta 1826 ne ujema več dosledno z deležem grunta (ali hube), ki je predstavljal eksistenčno velikost zemljiške posesti posamezne kmečke družine že v fevdalnem obdobju, pa je bila vseeno podedovana razslojenost kmečkih naselij med odločujočimi pri delitvah številnih gmajn. Cela kmetija, katere absolutna velikost posesti je bila odvisna tudi od posameznega fevdalca ter od njene lege (npr. dolinska, hribovska), je dobila ob delitvi soseskega zemljišča praviloma dvakrat oziroma štirikrat večjo površino gmajniškega sveta, kot so ga dobile polovične oziroma četrtnske kmetije.

Abecedni seznam zemljiških posestnikov nam omogoča razločevanje kmetov od kočarjev in drugih nekmetijskih zemljiških posestnikov (npr. obrtniki, gostilničarji itd.). Na osnovi katastrske mape spoznamo in ugotovimo razlike v položaju in legi domov posameznih slojev vaškega prebivalstva oziroma zemljiških posestnikov v okviru celotnega naselja oziroma njihovega zemljišča v sklopu vaškega teritorija (prim. tudi Kremensček, 1968; Vilfan, 1952).

Pri poglobljenem študiju (kmečkih) naselij, kjer skušamo spoznati njihove posamezne in značilne razvojne stopnje in funkcionalne spremembe v zadnjem poldrugem stoletju, se lahko s pridom naslonimo na mape franciscejskega katastra. Za notranjo strukturo vasi in njen razvoj so izrednega pomena parcelacija oziroma sistemi zemljiške razdelitve (Melik, 1933, str. 131; Ilešič, 1950, str. 102). Na osnovi zemljiških kart je mogoče do podrobnosti spoznati zgradbeno sestavo naselja (lesena poslopja so v mapah franciscejskega katastra obarvana z rumeno, zidana pa z rdečo barvo). Na to možnost interpretacije obravnavanega arhivskega

gradiva pri zgodovinsko-geografskem prikazovanju naselij nas je opozoril že F. Baš (1932 in 1933) skoraj pred petdesetimi leti. Tudi nekatere etnološko-zgodovinske interpretacije zgradbene fiziognomije naselij se opirajo na uporabo kart franciscejskega katastra (A. Baš, 1952, 1953 in 1958; Kos, 1977; Kremenšek, 1968; Leban, 1957 in 1958).

Prav na podlagi obravnavanih pisanih in kartografsko izrisanih (upodobljenih) virov je mogoče spoznati in ugotoviti posamezne stavbe in zgradbe (hiše, gospodarska poslopja, zidanice in hrame ob vinogradih, mline in žage) kakor tudi oblike kmečkih domov in naselij.

Ne samo za prikaz teritorialne rasti naselij, temveč tudi za označitev njihovega položaja in lege v okviru celotnega kmetijskega zemljišča, se bomo neposredno naslanjali na katastrske mape iz dvajsetih let preteklega stoletja. Na podlagi tega vira je mogoče ugotoviti, ali so se v zadnjem poldrugem stoletju menjala selišča in spremenile oblike kmečkih domov in s tem v zvezi tudi osnovni tlorisi celotnih naselij.

Franciscejski kataster daje trdno osnovo za podrobno poznavanje nekdanjih tlorisov naših mest in trgov ter vseh drugih nekmetijskih naselij. Z njim nam je omogočeno spremljati njihovo teritorialno rast v zadnjem poldrugem stoletju. Pri tem lahko izluščimo vse tiste sočasne vplive družbenih, političnih, socialnih in strateških činiteljev ter gospodarskih in prometnih tokov, ki so pospeševali in usmerjali njihovo širjenje. Ob poznavanju vsakokratnih mestnih funkcij je mogoče podrobno spremljati širjenje obmestnih predelov na podeželje oziroma vraščanje kmečkih naselij v urbane aglomeracije. Obstočnost trdnosti in avtentičnosti nekdanje fiziognomije in strukture agrarnih jeder v (ob)mestnih predelih je odvisna od trajanja in jakosti urbanskih in industrializacijskih vplivov. S tem gradivom je tudi z razvojne plati mogoče osvetliti fiziognomijo in razporeditev ulic ter njihove pretekle in današnje funkcije, bodisi v okviru predmestja bodisi v sklopu celotnega mesta (prim. Ilešič, 1930, str. 156—157; Melik, 1930, str. 129—135; Vrišer, 1963, str. 12, 24—26 in 29).

Tudi etnologija kot geografiji izredno sorodna in dopolnjujoča jo znanstvena veda doslej ni posvečala posebne skrbi proučevanju razporeditve in lege zgradb, dvorišč, vrtov itd. Z novimi proučevanji bo mogoče pojasniti usklajenosti med lego posameznih poslopij v okviru kmečkega doma po saminah, zaselkih in v različnih drugih oblikah naših naselij. Prav tako še niso v zadovoljivem obsegu proučene nekdanje oblike hiš in mednje uvrščene številne urbanizirane oblike stanovanjskih zgradb (prim. Novak, 1952).

Sleherni podrobnejši pregled in prikaz teritorialne rasti naselja temelji na neposredni naslonitvi na starejše katastrske mape. Proučevalec se bo upravičeno vprašal, na katera kmetijska zemljišča so se razširjala selišča novih domov bodisi kmečkega ali deagrariziranega prebivalstva in kakšna je njihova funkcija v sklopu celotnega in sočasnega naselbinskega gospodarstva. Že bežen pregled po posameznih naseljih nam je pokazal, da je večina novih kmečkih domov postavila svoja selišča na najmanj donosna

kmetijska zemljišča, medtem ko so številne zgradbe neagrarnih dejavnosti in domovi nekmetijskega prebivalstva zasedli tudi najbolj rodovitne površine. Poleg tega je koristno in potrebno, da ugotovimo posamezne sestavne dele naselij, ki se kažejo po samosvojih oblikah in funkcijah zaselkov, razloženih naselij kakor tudi v strnjenih naseljih bodisi v njihovi socialni strukturi bodisi v zgradbeno-fiziognomskih sestavinah.

Franciscejski kataster nam nudi nadalje podroben in sistematičen vpogled v strukturo nekdanjega prometnega omrežja. Škoda je, da tudi v tako podrobnih mapah, na kakršnih sloni zemljiški kataster (1 : 2880), niso zarisane vse (peš)poti, ki so imele izredno vlogo ne samo kot bližnjice pri povezovanju posameznih domov z zaselki ter z drugimi naselji, temveč tudi pri vsej tedanji izrabi kmetijskega zemljišča. Samo v zadnjih treh desetletjih, ko so se oblike vaškega prometa močno spremenile (npr. peš hojo in prevoze z vprežno živino so domala kar naenkrat zamenjali: kolesa, traktorji in druga motorna vozila), so premnoge pešpoti popolnoma izgubile svoj nekdanji pomen in veljavo. S tem pa so se zbrisale za njimi skoraj vse vidne sledi, ki so kakorkoli že stalno živele v pokrajini in so opravljale povsem določene naloge v posameznem letnem času.

Brez dvoma bo današnjega proučevalca prometnega omrežja pritegnilo nekdanje prometno ožilje kolovozov in vaških cest. Z genetsko osvetlitvijo današnjih prometnic bo marsikje mogoče spoznati, da so se te neposredno naslonile na nekdanje kolovoze, ki so jih redno in skrbno vzdrževali vsi uporabniki. Trase poljskih kolovozov so se praviloma naslanjale na manj rodovitne dele obdelovalnega zemljišča. Z razvejenostjo njihovega omrežja so bile z lahkoto dostopne posamezne parcele v slehernem kompleksu vaškega zemljišča. Ponavadi so bili obdani (omejeni) s kolovozi posamezni deli kmetijskih površin.

Tudi pri geografskih proučevanjih moramo namenjati posebno skrb poznavanju sočasne vrednosti zemljišč, ki so neposredno ob prometnicah. Prav tako je potrebno ugotoviti razlike, ki so nastale ali z ukinitvijo poti ali s preusmeritvijo prometa na drugo pot.

Podoba je, da so nekateri njivski kolovozi mlajšega nastanka kot parcelacija zemljišča. Zaradi tega starejše omrežje kolovozov skoraj nikjer ne deli in ne prečka posameznih njiv; praviloma so zarisani s kolovozi posamezni zemljiški kompleksi. Toda številne starejše trase cest se niso mogle več nasloniti na nekdanje kolovoze. Zato so bile z zgraditvijo cest posamezne parcele presekane (razdeljene). In s tem so bile dane spet nove možnosti za odtujevanje na ta način razdeljenih parcel. Ponavadi se je spremenila tudi obdelava take parcele. Še očitnejše vrzeli v nekdanje enotno vaško zemljišče je vnesla gradnja železnice in sodobnih avtomobilskih cest. Ta zvrst prometnega ožilja pa se zaradi novih tehnoloških zahtev ni mogla več nasloniti na nekdanje oblike zemljiške parcelacije. Tudi z obsežnejšimi regulacijami rek in potokov so bili presekani na dvoje nekdanji enotni kompleksi vaškega zemljišča.

Geografsko proučevanje nekdanjega in današnjega prometnega ožilja

— bodisi krajevnega bodisi medkrajevnega — nudi številne primerjave, ki morajo sloneti na sočasni funkcionalni vključenosti prometa v življenjske in proizvodno-gospodarske tokove (npr. širina cestišč, njihove strmine — vzponi in vijuge, prehodi preko rek in poplavnih ali zamočvirjenih predelov, povezovanje oziroma dopolnjevanje kopnega prometa z rečnim in morskim ali jezerskim itd.). Mape franciscejskega katastra nam odgrinjajo tudi vpogled v brvi in mostove, ki so bili postavljeni preko potokov in rek, kakor tudi v njihovo zgradbeno sestavo (les ali kamen).

Franciscejski kataster predstavlja neprecenljivo vrednost za topografijo oziroma imenoslovje našega ozemlja. To še posebej velja za tista območja, ki so jih premerili in ustrezne zapiske sestavili in uredili natančni geometri. Ta natančnost velja še posebej za vpise številnih ledinskih imen, ki so tudi na mapah lokalizirana bolj ali manj natančno. Številna krajevna in ledinska imena so nam lahko izvrstna pomagala, s katerimi agrarni zgodovinarji začrtujejo potek kolonizacije posameznih območij, obenem pa se v njih izražajo številna svojstva naravnih danosti določenega zemljišča (prim. V a t o v e c, 1927; M e l i k, 1935, str. 343 do 348; I l e š i č, 1933 in 1950; ZAP). Med drugim bo zanimalo geografa, v kakšni zvezi so ledinska imena in izraba zemljišča kakor tudi spremembe njegove namembnosti v zadnjem poldrugem stoletju. Prav tako nas bo zanimal odnos med ledinskim imenom, kvaliteto zemljišča ter obliko površja.

S franciscejskim katastrom se nam odpira vpogled v nekdanje, tudi v najdrobnejše ožilje v o d n e g a o m r e ž j a. Z rekonstrukcijo nekdanjega rečnega omrežja in njegove primerjave z današnjim stanjem nam pokažejo vrsto večjih ali manjših sprememb, ki so predrugačile in preusmerile struge nekdanjih potokov. Te so nastale ali zaradi naravnih dejavnikov (neurja s povodnjimi) ali človekovih posegov, ko je preusmerjal in v regulacijami ponavadi tudi poglobljal struge posameznim rekam ali potokom.

Mape franciscejskega katastra prikazujejo natančno lokacijo posameznih, tedaj obstoječih in delujočih obratov na vodni pogon. S temi pa nam je dana možnost, da podrobneje osvetlimo izrabo potočnih voda, ko ugotavljamo mline in žage ter druge obrate, ki so jih poganjali potoki. Tudi te dejavnosti, ki so bile navezane na izrabo krajevnih energetskih virov, je mogoče in potrebno osvetliti s sočasnim gospodarskim stanjem vsakega posameznega področja posebej.

V neposredni zvezi z nekdanjo izrabo voda so bili jezovi in mlinščice. Tudi te objekte oziroma sestavine okolja je mogoče izluščiti iz map ter jih osvetliti z drugim gradivom, ki je ohranjeno oziroma zapisano v svežnjih franciscejskega katastra.

IV.

Prav dejstvo, da imamo na razpolago kolikor toliko popolne elaborate franciscejskega katastra za veliko večino slovenskega ozemlja, dajemo temu arhivskemu gradivu še posebno veljavo in znanstveno vrednost. Navsezadnje nam ponuja in omogoča zelo podroben in neposreden vpogled v

stanje in razporeditev zemljiških kultur, njihovo odvisnost oziroma navezanost na svojstvene oblike reliefa. Obenem pa nam daje tudi možnosti, da se seznanimo s posebno (velikostno) strukturo naselij in njihovih posameznih sestavnih delov, dalje s tlorisnimi in zgradbenimi značilnostmi kmečkih domov, zaselkov, vasi, trgov ali mest itd. Skratka, v njem je neprecenljivi vir posrednih ali neposrednih informacij, ki pomagajo tudi geografu, da si izoblikuje ter izpopolni kolikor toliko jasno, natančno in podrobno ter verodostojno podobo o posameznih predelih naših pokrajin, kakršne so bile v začetku preteklega stoletja. Na podlagi tega gradiva nam je dana možnost, da spoznamo in opredelimo nekatere najbolj značilne družbenogospodarske pojave, spremljamo menjavo njihovih funkcij in veljave v sklopu geografskega okolja (npr. zemljiška posest, parcelacija, menjavanje lastništva na posameznih parcelah itd.).

Že doslej smo se v številnih (agrarno-)geografskih proučevanjih slovenskih naselij in pokrajin naslanjali predvsem na katastrske mape in preglede posameznih protokolov, ki so nam predstavili podatke o zemljiških lastnikih, izmeri in vrsti zemljišča. Docela neizrabljeni pa so drugi elaborati o cenitvi katastrskega dohodka po posameznih občinah, ki so nastali v obdobju 1827 — 1832 in segajo s posameznimi popravki vse tja do leta 1840. Gradivo o cenitvi katastrskega dohodka je ohranjeno za Kranjsko in nekatere občine slovenske Koroške, ki so bile po prvi svetovni vojni priključene Jugoslaviji, v Arhivu Slovenije (prim. Verbič, 1969, str. 161).

V teh delih so zbrani poleg katastrskega dohodka zemljišč še podatki o gospodarskem stanju posameznih (katastrskih) občin. Tu se nam ponujajo opisi posameznih krajev z vsemi njihovimi (takratnimi) značilnostmi; podana je prebivalstvena in hidrografska oznaka občin, gospodarska usmerjenost prebivalstva, oblike ljudske kulture, uveljavljeni načini in režimi prebivalstvene prehrane, oblike zemljiške lastnine z navedbami števila hub (kmetij po velikosti in izmeri), zapisani so podatki o količini in vrednosti kmetijskih pridelkov, o stanju živine itd. (podrobnosti gl. Blaznik, 1975; Verbič, 1969). Skratka, uporaba in študij celotnega franciscejskega katastra nam pomagata in omogočata oživiti podobo nekdanjih značilnosti posameznih slovenskih predelov. To pa je pomembno med drugim tudi zato, ker na njegovi osnovi lahko zelo podrobno prikažemo prenekatere razvojne značilnosti, kakršne je doživelo slovensko podeželje v zadnjih stopetdesetih letih svojega razvoja.

Bibliografija — Bibliography

- Baš, A., 1952, K stavbnemu in zemljiškemu značaju Ljubljane v franciscejskem katastru. Slovenski etnograf, V., Ljubljana, str. 76 — 100.
- Baš, A., 1953, Stavbni značaj Kostanjevice v franciscejskem katastru. Kostanjevica na Krki, str. 103 — 108.
- Baš, A., 1957, Stavbni značaj Kamnika v franciscejskem katastru. Kamniški zbornik, III., Kamnik, str. 62 — 68.

- Baš, F., 1932, Kulture v Mariboru v začetku XIX. stoletja. Mariborski koledar, str. 51 — 68.
- Baš, F., 1933, Gradbena slika Maribora v začetku XIX. stoletja. Mariborski koledar, str. 41 — 63.
- Blaznik, P., 1928, Kolonizacija Selške doline. Ljubljana, 118 str.
- Blaznik, P., 1928, Bitenj (Historično-geografska študija). Geografski vestnik, IV., Ljubljana, str. 88 — 98.
- Blaznik, P., 1934, Posestne razmere v Selški dolini. Geografski vestnik, X., Ljubljana, str. 4 — 66.
- Blaznik, P., 1938, Kolonizacija Poljanske doline. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, XIX., Ljubljana, str. 1 — 62.
- Blaznik, P., 1975, Bitenj in franciscejski kataster. Loški razgledi, XXII., Škofja Loka, str. 83 — 93.
- Crkvenčič, I., 1967, U povodu 60-godišnjice rojdenja prof. Svetozara Ilešiča. Zbornik radova prvog jugoslavenskog simpozija o agrarnoj geografiji u Mariboru od 3. do 5. decembra 1964, Ljubljana, str. 5 — 12.
- Ilešič, S., 1930, Prvotna kmetska naselja v območju Velike Ljubljane. Geografski vestnik, V. — VI., Ljubljana, str. 154 — 160.
- Ilešič, S., 1933, Kmetska naselja na vzhodnem Gorenjskem. Geografski vestnik, IX., Ljubljana, str. 3 — 94.
- Ilešič, S., 1934, Vasi na Ljubljanskem polju in njegovem obrobju. Geografski vestnik, X., Ljubljana, str. 88 — 102.
- Ilešič, S., 1950, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem. Ljubljana, SAZU, Dela 2, str. 120 + 31 str. prilog.
- Ilešič, S., 1959, Die Flurformen Sloweniens im Lichte der europäischen Flurforschung. Münchner Geographische Hefte, H. 16, Regensburg, str. 132.
- Kos, J., 1977, Podoba mesta Loža v prvih treh desetletjih devetnajstega stoletja. Notranjski listi, I., Stari trg pri Ložu, str. 85 — 90.
- Kremenšek, S., 1968, Vaščani v obmestju (Ob primeru vasi Moste pri Ljubljani). Slovenski etnograf, XX., Ljubljana, str. 46 — 75.
- Leban, V., 1957, Razvoj Most. Moščanska kronika, I., št. 2, Ljubljana, str. 50 — 53.
- Leban, V., 1958, Razvoj Most. Moščanska kronika, II., št. 1, Ljubljana, str. 23 — 26.
- Melik, A., 1927, Kolonizacija Ljubljanskega barja. Ljubljana, str. 66.
- Melik, A., 1930, Razvoj Ljubljane. Geografski vestnik, V. — VI., Ljubljana, str. 93 — 137.
- Melik, A., 1933, Kmetska naselja na Slovenskem. Geografski vestnik, IX., Ljubljana, str. 129 — 165.
- Melik, A., 1936, Slovenija. Geografski opis, I/2, Ljubljana, str. 395 — 701.
- Melik, V., 1949, Naselja kot upravno-statistične enote. — Razvoj in struktura števnih oddelkov na Slovenskem. Geografski vestnik, XX. — XXI., Ljubljana, str. 153 — 194.
- Novak, V., 1952, Ljudsko stavbarstvo v naši etnografiji. Slovenski etnograf, V., Ljubljana, str. 14 — 17.
- Vatovec, F., 1927, K starejši upravni in gospodarski zgodovini laškega okraja. Ljubljana, str. 96.
- Verbič, M., 1969, Škofja Loka v luči cenitve katastrskega dohodka leta 1827 in 1830. Kronika, XVII., Ljubljana, str. 161 — 167.
- Vilfan, S., 1952, Od vinskega hrama do bajte. Slovenski etnograf, V., Ljubljana, str. 132 — 142.
- Vrišer, I., 1963, Uputstva za proučavanje geografije gradova. Ljubljana, str. 37.

- Zumer, L., 1976, Delež gozdov v slovenskem prostoru. Inštitut za gozdno in lesno gospodarstvo pri Biotehniški fakulteti, Strokovna in znanstvena dela 50, Ljubljana, XVI + 259 str. + pril.
- Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Agrarno gospodarstvo. Ljubljana, 1970, str. 652 + pril.
- Splošni pregled fondov Državnega arhiva LR Slovenije. Ljubljana 1960, str. 171.
- Vodnik po arhivih Slovenije. Ljubljana, 1965, str. 606.

THE SIGNIFICANCE OF THE FRANZIAN LAND-REGISTER FOR AGRARIAN GEOGRAPHICAL RESEARCH

Milan Natek

(Summary)

The land register made for most of the Slovene territory during the years 1817—1827 is commonly known as the »stable« or the Franzian (after Emperor Franz I) land-register. It contains a detailed outline of the principal characteristics of the land use at the time of its origin as well as of the social and land-ownership structure in agrarian and all other kinds of settlements. Using the Franzian land-register it is possible to trace in great detail all the principal developmental trends in the agrarian regions during the last 150 years. In doing this it is necessary to identify all those features which have been preserved in the physiognomy of the area from the past and those which have been modified by the various socio-economic changes.

The author has appraised the material contained in the Franzian land-register above all from the aspect of the historical-geographic study of agrarian regions. It is his opinion that a presentation of the development of the individual constituent elements of the geographical environment (i. e. a genetic elucidation) is needed if we want to understand the functions of these elements and determine their significance within the entire area. The functions of the individual elements of the geographical environment should be presented already from the standpoint of the technological changes characteristic of the agrarian production in individual periods.

The article points out the significance of the Franzian land-register for a global understanding of the utilization of agrarian land as well as for its division into individual land categories and individual sizes of holdings. The land-register discloses the principal types of the parcelling of land, the forms of agrarian settlements and of farmsteads, and also calls attention to the construction of settlements (buildings constructed of wood and those constructed of stones and bricks). The Franzian land-register provides a basis for a systematic presentation of the development of the territorial growth of settlements and for an elucidation of the expansion of urban, mining, and industrial settlements on the agrarian land. It also gives basic material for understanding the traffic networks as well as the hydrographic network of the past. All in all, a study of the material contained in the Franzian land-register provides a solid basis for a more comprehensive understanding of the development of the Slovene regions during the industrialization period.